

УДК 159.922.8:316.642-613.84

СТРУКТУРНО-ЗМІСТОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОСОБИСТІСНИХ СЕНСІВ ПІДЛІТКІВ-КУРЦІВ

Крамченкова В.О., к. психол. н., доцент,
доцент кафедри наукових основ управління та психології
Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

У статті проаналізовано особливості структурно-змістовних характеристик особистісних сенсів як компонентів свідомості та самосвідомості підлітків-курців. Визначено, що куріння у свідомості підлітка-курця є умовно позитивним смисловим утворенням, змістовним компонентом системи сенсів особистості, що служить задоволенню потреб у груповій приналежності та позитивної ідентичності.

Ключові слова: *особистісний сенс, свідомість, самосвідомість, тютюнопаління, підлітковий вік.*

В статье проанализированы особенности структурно-содержательных характеристик личностных смыслов как компонентов сознания и самосознания подростков-курильщиков. Выявлено, что курение в сознании подростка-курильщика является смысловым образованием, содержательным компонентом системы смыслов личности, которое служит удовлетворению потребности в групповой принадлежности и позитивной идентичности.

Ключевые слова: *личностный смысл, сознание, самосознание, табакокурение, подростковый возраст.*

Kramchenkova V.O. STRUCTURAL AND SEMANTIC CHARACTERISTICS OF PERSONAL MEANINGS OF ADOLESCENT SMOKERS

The article analyzes the features of structural and semantic characteristics of personal meanings, as components of consciousness and self-awareness of adolescent smokers. It was determined that smoking in the minds of adolescent smokers is conditionally positive semantic form, a meaningful component of the meanings of the individual that serves the needs of group belonging and positive identity.

Key words: *personal meaning, consciousness, self-awareness, smoking, adolescence.*

Постановка проблеми. Проблема тютюнопаління та тютюнової залежності є однією з центральних проблем суспільства. Поширеність тютюнопаління висока в усьому світі і тенденції до її зниження не спостерігається. Світове споживання тютюнових виробів щорічно збільшується на 5–10%. В Україні кількість курців є однією із найвищих в індустріально розвинених країнах світу. В нашій країні курить 41% осіб працездатного віку, і близько 40% підлітків. При цьому рівень тютюнопаління в чоловічій популяції протягом останніх 20 років залишається стабільним або незначно коливається, а серед жінок і підлітків відзначається тенденція до його росту [9; 12]. Відомо, що саме підлітковий вік є найбільш уразливим щодо залучення до тютюнопаління [9]. Тому феномен ранньої тютюнової аддиктивної поведінки заслуговує на ретельне вивчення.

У психологічному плані тютюнопаління є особливим психічним утворенням, що функціонує на різних рівнях. При цьому ставлення до паління на інтра- та інтерпсихічному рівні характеризується вираженою амбівалентністю – наявністю як негативного так і умовно-позитивного особистісних сенсів, що обумовлює фіксацію тютюнової аддикції. Особистісні сенси відбивають процеси розвитку і функціонування особи-

стості на різних етапах життєдіяльності людини [7; 15]. Глибокий аналіз особистісних сенсів підлітків-курців як цілісного утворення, що виконує функції опосередковування сприйняття і регуляції поведінки. може допомогти у підвищенні ефективності боротьби з курінням.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивченню системи особистісних сенсів, образу світу та інших смислових утворень особистості присвячено багато робіт. Ці феномени знайшли своє відображення в таких моделях, як багатовимірний світ людини (О.М. Леонтьєв), життєві світи (Ф.Ю. Василюк), смислова сфера особистості (Б.С. Братусь), смислова реальність (Д.О. Леонтьєв) та ін. [2; 5; 10]. Дослідженню системи особистісних сенсів присвячені праці В.Ф. Петренко, О.Г. Шмельова, В.П. Серкіна [13; 17; 18]. Людину як смислову модель світу розглядає А.Ю. Агафонов, при цьому сенс розуміється як унікальний психічний продукт, свідомий досвід кожної людини. Поведінка особистості визначається тим, як вона сприймає та інтерпретує навколишню дійсність, тобто системою суб'єктивних уявлень та сенсів особистості [1; 11].

Для осмисленого ставлення до інших людей та оточуючих об'єктів у суб'єк-

та має бути сформований певний рівень ідентичності, завдяки якій людина регулює свої стосунки з навколишньою дійсністю з урахуванням ситуації. Такі концепти, як самосвідомість, «Я», self, Я-концепція, образ Я, ідентичність, означають суб'єктивну реальність [2; 4; 7]. Оскільки суб'єктивна реальність є смисловим полем особистості, доцільно розглядати особистісний сенс як феномен свідомості та самосвідомості і виділяти ідентичність як один з критеріїв, що визначає систему особистісних сенсів [11; 18]. Вивчення проблеми свідомості та самосвідомості особистості було предметом дослідження багатьох вчених. Проблематика робіт охоплює розгляд теоретичних та прикладних питань: генезис свідомості відповідно до вікових періодів розвитку особистості; самосвідомість як основний фактор самоконтролю й саморегуляції поведінки, залежність розвитку самосвідомості від впливу соціального оточення; особливості формування спеціальної свідомості та самосвідомості, зокрема професійної, громадянської, екологічної [3; 10; 11; 15; 18].

Загальновідомо, що підлітковий та юнацький вік є найбільш чутливим для утворення ціннісно-смислових орієнтацій як стійкої властивості особистості, активного пошуку своєї позиції щодо суспільно виробленої системи цінностей. Отже, підлітковий та юнацький вік є вирішальним для формування системи особистісних сенсів. У цей період особистісного розвитку сенси утворюють певну систему, що характеризується динамічністю, ієрархічністю, стійкістю і стає однією з центральних ланок, регулюючих поведінку і життєдіяльність [11; 15].

Незважаючи на значимість і результативність вказаних досліджень, проблема визначення структурно-змістовних характеристик особистісних сенсів підлітків-курців є недостатньо висвітленою.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає у вивченні змістовних характеристик особистісних сенсів як компонентів свідомості та самосвідомості підлітків-курців.

Виклад основного матеріалу дослідження. У дослідженні взяли участь 113 випробовуваних у віці від 14 до 19 років, які були розподілені на 2 дослідницькі групи: ті, що палять (К, n=62), і некурящі (НК, n=51). До дослідження було залучено старшокласників загальноосвітніх шкіл та студентів I–III курсів вищих навчальних закладів міста Харкова.

Дослідження сприйняття, аналіз соціальних установок і особистісних сенсів проводилися за допомогою семантичного

диференціалу Ч. Осгуду [13; 17] та авторської методики «Дослідження соціально-психологічних установок щодо куріння» [8, с. 168–171]. Особистісна ідентичність вивчалася за тестом «Хто Я?» М. Куна, Т. Макпартленда (у модифікації Т.В. Румянцевої) та методикою дослідження самовідношення В.В. Століна – С.В. Пантілеєва [16, 82–103]. Статистична обробка проводилася за допомогою методів параметричного порівняння середніх величин за Ст'юдентом.

Семантичний диференціал дає змогу вимірювати конотативне значення пропонує категорій, їх особистісний сенс. Ми використовували три групи полярних категорій: нудьга – розваги, самотність – спілкування, стрес – спокій та категорію куріння. Семантичний простір є своєрідною метафорою особистісних сенсів, що дає змогу судити про їх схожість та асоціативний зв'язок за допомогою обчислення відстаней між відповідними координатними точками у просторі [13; 17].

Порівняння результатів дослідження психосемантичних показників за універсальними чинниками оцінка – сила – активність свідчить про те, що як у підлітків-курців, так і у респондентів, які не палять, спілкування, розваги, спокій знаходяться у позитивному семантичному полі, а самотність, нудьга та стрес – у негативному семантичному полі. Категорія спілкування є найзначущим позитивно забарвленим стимулом, що відповідає особливостям вікового розвитку. Категорія куріння у підлітків-курців розташована у позитивному полі на відміну від респондентів, які не палять, що підтверджує умовно позитивний особистісний сенс паління.

Семантична близькість категорій у суб'єктивному просторі особистісних значень за співвідношенням факторів оцінки та сили показано на рисунках 1, 2.

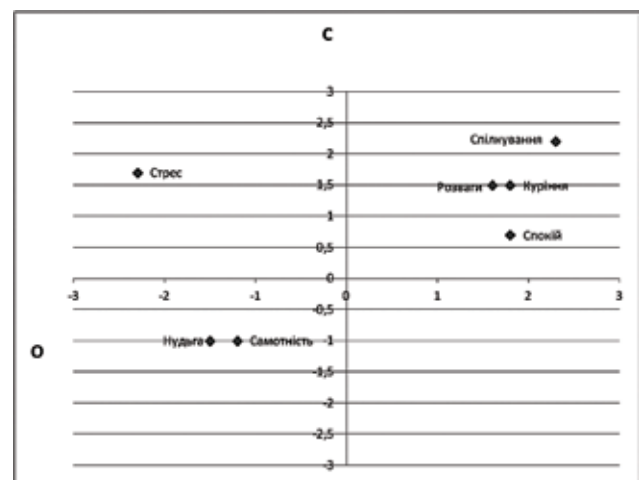

Рис. 1. Семантичний простір вітальних категорій підлітків-курців

У суб'єктивному семантичному просторі підлітків-курців категорії спілкування, розваги, куріння та спокій сконцентровані у першій чверті системи координат, що відповідає позитивному емоційному тону та значущості вказаних понять. Категорія стресу знаходиться у другій чверті системи координат семантичного простору та характеризується силою та негативною емоційною оцінкою. У груповій свідомості підлітків-курців негативне емоційне забарвлення та низьку потенційність мають категорії самотності та нудьги. Виявлено високу семантичну близькість категорій куріння та розваги. Це свідчить про їх асоціативний зв'язок у системі особистісних значень, що може обумовлювати фіксацію тютюнової аддиктивної поведінки.

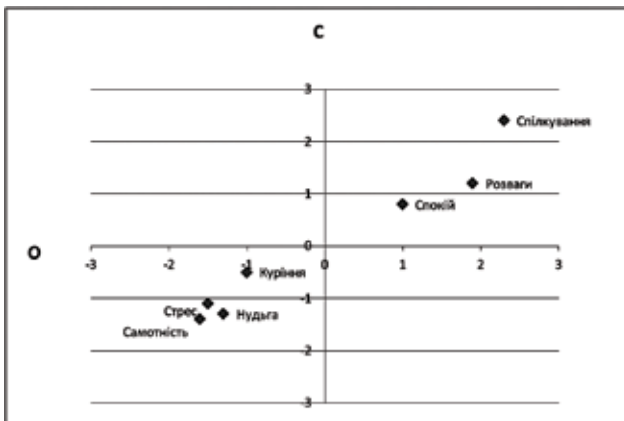

Рис. 2. Семантичний простір вітальних категорій підлітків, які не палять

У суб'єктивному семантичному просторі підлітків, які не палять (рис. 2), подібно до даних підлітків-курців, категорії спілкування, розваги та спокій сконцентровані у першій чверті системи координат, що відповідає позитивному емоційному тону та значущості вказаних понять. Категорії «стрес», «самотність», «нудьга» та «куріння» мають негативне емоційне забарвлення та низький рівень сили у груповій свідомості підлітків, що не курять. У цій групі виявлено найбільшу семантичну близькість негативних категорій стресу, нудьги та самотності, що відображує особливості віку. Але ці категорії не мають асоціативного зв'язку із категорією куріння.

Як показують результати дослідження показників сприйняття куріння, показник хибних уявлень курців складає $8,95 \pm 0,28$, а показник помилкових уявлень досліджуваних, які палять, – $6,68 \pm 0,18$. Виявлено, що сприйняття куріння у підлітків-курців достовірно відрізняється від показників досліджуваних, що не палять. Дослідження особливостей уявлень про куріння залежно

від вживання тютюну показало, що для підлітків-курців є характерним більший рівень уявлень про позитивні сенси куріння та відкидання його шкоди (табл. 1).

Таблиця 1
Особливості уявлень про куріння

Групи	Показники ($M \pm \sigma$)		
	Відкидання шкоди куріння	Віра в міфи про користь куріння	Адекватність сприйняття куріння
К	$4,09 \pm 0,28$	$4,83 \pm 0,19$	$3,09 \pm 0,28$
НК	$3,13 \pm 0,17^*$	$3,61 \pm 0,16^*$	$5,26 \pm 0,19^*$

Примітка: * – $P < 0,05$ по відношенню до групи НК

Встановлено достовірні відмінності між даними курців та підлітків, які не курять. Аналіз уявлень щодо шкоди куріння показав, що підлітки обох груп більш схильні ігнорувати наукові факти, які не є слоганами антитютюнової реклами. Слід зазначити, що курці більше вірять у «користь» куріння ніж респонденти, які не палять, що можна розглядати як підкріплюючий фактор. Адекватність сприйняття куріння залежить від вживання тютюну – у курців вона достовірно нижче, ніж у підлітків, які не палять. Відповідно до теорії когнітивного дисонансу Л. Фестінгера [5, с. 64] для позбавлення від психічного дискомфорту, спричиненого інформаційним протиріччям між уявленнями про шкоду тютюну та власним курінням, у системі соціально-психологічних установок особистості формуються суб'єктивно позитивні сенси куріння. При цьому найбільш розповсюдженим міфологічним уявленням про куріння є переконання «Декілька сигарет час від часу не роблять шкоди» ($68,1\%$).

У дослідженні ідентичності виявлено достатньо високий рівень рефлексії, але у підлітків, які не палять, він достовірно вищий, ніж у курців ($0,49 \pm 0,04$ та $0,72 \pm 0,06$ відповідно). Статистично вірогідно відрізняється самопрезентація курців та підлітків, що не курять, за кількістю самоописів ($14,45 \pm 0,08$ та $16,13 \pm 0,05$ відповідно). В структурі Я досліджуваних підлітків персональна ідентичність ($0,95 \pm 0,08$ та $0,96 \pm 0,08$ відповідно), тобто особові якості, особливості характеру, опис індивідуального стилю поведінки емоційне відношення до себе, переважає над глобальною ідентичністю ($0,02 \pm 0,01$ у курців, $0,03 \pm 0,01$ у підлітків, що не палять).

Особливості ідентичності виявляються у змістових самоописах. В структурі соціального Я досліджуваних домінує учбово-професійно рольова позиція ($0,71 \pm 0,20$ та $0,76 \pm 0,31$ відповідно) та сімейні ролі

($0,51 \pm 0,09$ та $0,68 \pm 0,45$ відповідно), що проявляє особливості включення у соціальні стосунки у старшому підлітковому віці. Визначено статистично вірогідні відмінності результатів підлітків-курців та респондентів, що не палять, у показниках сексуальної ролі ($0,43 \pm 0,02$ та $0,09 \pm 0,02$ відповідно) та групової ідентичності ($0,41 \pm 0,11$ та $0,17 \pm 0,03$ відповідно). Курці більше, ніж некурящі, ідентифікують себе як сексуального партнера та визнають свою групову приналежність. Таким чином, можна говорити про асоціативний зв'язок куріння із груповими поведінковими моделями та хибними соціальними зразками мужності та жіночності. Тобто куріння слугує підтримці групової єдності та є способом реалізації «дорослої» статево-рольової моделі.

Самооцінка є емоційно-оцінною складовою ідентичності, яка відбиває ставлення до себе та до окремих рис своєї особистості і діяльності. Визначено домінування неадекватно завищеної самооцінки як у підлітків-курців ($0,73 \pm 0,39$), так і у респондентів, що не палять ($0,60 \pm 0,14$). Неадекватно завищена самооцінка свідчить про нереалістичну оцінку себе, зниження критичності по відношенню до своїх дій. Показник адекватності самооцінки статистично вищий у підлітків, що не курять ($0,17 \pm 0,04$ у курців та $0,41 \pm 0,03$ у підлітків, що не палять). Адекватна самооцінка полягає в здатності реалістично усвідомлювати і оцінювати як свої гідності, так і недоліки, за нею стоїть позитивне відношення до себе, самоповага, прийняття себе, відчуття власної повноцінності. Неадекватно занижена та нестійка самооцінка визначалася у поодиноких випадках в обох групах.

За результатами дослідження валентності ідентичності, тобто переважаючого емоційно-оцінного тону ідентифікаційних характеристик в самоописах, виявлено достовірно більш високий рівень позитивної валентності особистісної ідентичності підлітків, які не палять ($0,61 \pm 0,12$ у курців, $0,93 \pm 0,13$ у досліджуваних, що не палять). Більш високі показники позитивної валентності можуть виступати ознакою адаптивного стану ідентичності, оскільки це пов'язано з наполегливістю в досягненні мети, точністю, відповідальністю, діловою спрямованістю, соціальною сміливістю, активністю, упевненістю в собі.

Результати аналізу самоствавлення вказують на існування відмінностей у структурі самосвідомості залежно від вживання тютюну. Отримані дані свідчать, що підліткі-курці відрізняються вірогідно нижчим рівнем глобального самоствавлення (табл. 2).

Таблиця 2
Показники самоствавлення та структура установок на адресу власного «Я»

Шкали самоствавлення	Середні показники за групами ($M \pm \sigma$)	
	К	НК
S глобальне само ставлення	70,19±18,66	79,49±16,97*
I Самоповага	69,27±20,21	76,73±17,05*
II Аутосимпатія	63,07±20,55	55,73±24,08
III Очікуване ставлення з боку інших	37,96±20,95	54,22±26,07*
IV Самозацікавлення	79,79±21,73	77,07±22,21
1. Самовпевненість	57,23±19,56	67,23±22,03*
2. Ставлення до інших	55,23±25,55	51,85±27,71
3. Самоприйняття	52,77±24,41	63,88±27,52*
4. Самокерування	50,26±21,26	44,24±20,79
5. Самозвинувачення	53,86±20,20	42,17±20,72*
6. Самоінтерес	74,38±29,34	68,96±31,07
7. Саморозуміння	57,30±20,83	68,02±22,38*

Самоповага та очікуване позитивне ставлення з боку інших також статистично вище у підлітків, що не палять, що свідчить про більш позитивний «Я-образ». В структурі установок на адресу свого «Я» у підлітків-курців спостерігається достовірно нижчий рівень самовпевненості, самоприйняття та саморозуміння, що вказує на порівняно більш низький рівень розвитку їх самосвідомості, особистісної зрілості. Більш низький рівень очікуваного позитивного ставлення з боку інших та більш високий рівень самозвинувачення у підлітків-курців є результатом засвоєння ними численних негативних оцінок з боку оточуючих, збідненості способів соціального підкріплення уявлень про їхню цінність та самостійність.

Висновки з проведеного дослідження. Категорія куріння у підлітків-курців, на відміну від підлітків, які не палять, розташована у позитивному семантичному полі, що підтверджує умовно позитивний особистісний сенс паління. Висока семантична близькість категорій куріння та розваги свідчить про їх асоціативний зв'язок у системі особистісних значень, що може обумовлювати фіксацію тютюнової аддиктивної поведінки. Уявлення про позитивні сенси куріння та відкидання фактів, які не є слоганами антитютюнової реклами, наявність стимулюючих чи протидіючих впливів є вирішальними у прийнятті рішення щодо паління у підлітковому віці. Підлітки-курці характеризуються більш низьким рівнем рефлексії,

самопрезентації, адекватності самооцінки та позитивності особистісної ідентичності, більшою схильністю до групової та статево-рольової ідентифікації. Це свідчить на користь умовно позитивного особистісного сенсу куріння як засобу підтримки самоповаги, групової єдності та реалізації уявлень про дорослу статево-рольову модель поведінки. Підлітки-курці відрізняються нижчим рівнем глобального самоствалення, самоповаги та очікуваного позитивного ставлення з боку інших. В структурі установок на адресу свого «Я» у підлітків-курців спостерігається більш низький рівень самовпевненості, самоприйняття саморозуміння та більш високий рівень самозвинувачення, що вказує на засвоєння негативних оцінок з боку інших, збідненості способів соціального підкріплення уявлень про їхню цінність та самостійність. Отже, куріння у свідомості підлітка-курця є умовно позитивним смисловим утворенням, змістовним компонентом системи сенсів особистості, що служить задоволенню потреб у груповій приналежності та позитивної ідентичності.

Перспективним напрямом подальших досліджень може бути вивчення особливостей тютюнової аддикції підлітків залежно від функціонування сім'ї та сімейних взаємовідносин.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Агафонов А.Ю. Человек как смысловая модель мира / А.Ю. Агафонов – Самара : Бахрах-М, 2002 – 336 с.
2. Белинская Е.П. Социальная психология / Е.П. Белинская, О.А. Тихомандрицкая. – М. : Аспект Пресс, 2003. – 475 с.
3. Братусь Б.С. Аномалии личности / Б.С. Братусь – М. : Мысль, 1988. – 301 с.
4. Васильев Н.Н. Я-концепция: в согласии с собой / Н.Н. Васильев. – М. : Элитариум: Центр дистанционного образования, 2009. – 240 с.
5. Василюк Ф.Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций) / Ф.Е. Василюк – М. : МГУ, 1984. – 200 с.
6. Зимбардо Ф. Социальное влияние / Ф. Зимбардо, М. Ляйппе. – СПб. : Питер, 2001. – 448 с.
7. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб. : Питер, 2008. – 992 с.
8. Крамченкова В.О. Вікові особливості соціально-психологічних установок щодо куріння / В.О. Крамченкова // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер.: Педагогіка і психологія : зб. статей. – Вип. 46. – Ч. 3. – Ялта : РВВ КГУ, 2014. – С. 167–174.
9. Динаміка поширеності тютюнокуріння серед дітей та підлітків в Україні / [К.С. Красовський, А.А. Григоренко, Т.І. Андреева] // Україна. Здоров'я нації. – 2013. – № 1 (25). – С. 85–90.
10. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев – М. : Смысл, Академия, 2005. – 352 с.
11. Мясичев В.Н. Психология отношений / В.Н. Мясичев. – М. : МПСИ, 2005. – 158 с.
12. Наркологія / за ред. І.К. Сосіна, Ю.Ф. Чуєва. – Х. : Колегіум, 2014. – 1500 с.
13. Петренко В.Ф. Основы психосемантики / В.Ф. Петренко. – СПб. : Питер, 2005. – 480 с.
14. Психологическая диагностика / под ред. К.М. Гуревича, Е.М. Борисовой – М. : УРАО, 1997. – 304 с.
15. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Ф. Райс. – СПб. : Питер, 2000. – 624 с.
16. Румянцева Т.В. Психологическое консультирование: диагностика отношений в паре / Т.В. Румянцева. – СПб., 2006. – 176 с.
17. Серкин В.П. Методы психологии субъективной семантики и психосемантики / В.П. Серкин. – М. : ПЧЕЛА, 2008. – 382 с.
18. Шмелев А.Г. Психодиагностика личностных черт / А.Г. Шмелев – СПб. : Речь, 2002 – 480 с.